

Geef Zeus wat Zeus toekomt

In 1928 werd bij de Kaap van Artemision een beeld uit zee opgevist, dat onmiskenbaar een god moet voorstellen – alleen welke? Attributen ontbreken.

Is het Zeus of is het Poseidon? De numismatiek biedt uitkomst.

They live no longer in the faith of reason;
But still the heart doth need a language; still
Doth the old instinct bring back the old names;
Spirits or gods that used to share this earth
With man as with their friend; and at this day
'Tis Jupiter who brings what'er is great,
And Venus who brings every thing that's fair.

(Coleridge, The Piccolomini akte 2, scène 4)

Dit manshoge bronzen meesterwerk staat in elke Griekse reisgids en alle lesboeken; het heeft een ereplaats in het Nationaal Museum van Athene. Maar welk god moet het voorstellen? Zeus of Poseidon?

In ons hart, of in ons droomdenken, leven de goden voort. De menselijke inborst laat ons, volgens de dichter, de goden niet vergeten, maar kunnen wij ze in hun bronzen of marmeren verschijningsvorm nog herkennen? Hebben wij namen voor de gezichten en gedaanten die ooit de Olympos bewoonden? Vaak wel, dankzij de conventie. Beeltenissen waren immers een vorm van communicatie; men werd geacht de goden te herkennen. Beroemde kunstenaars kregen navolgers; hun alom geprezen voorstellingen van bepaalde goden werden evenzovele canons. Maar het spreekt vanzelf dat minder begaafde beeldhouwers en modellers er niet in slaagden om goddelijke gelaatstrekken net zo treffend weer te geven als Pheidias, Kalamis of Praxiteles. De 'pastiches' of imitaties die gemaakt werden door gewone ambachtslieden moesten het vooral hebben van de attributen waaraan goden te herkennen waren. Apollo, de beeldschone jonge god zoals wij hem kennen van het westpediment van de tempel van Zeus te Olympia (468-

460 v. Chr., z.p.203), werd meestal voorzien van een boog, een lier of een slang. De jeugdige Hermes van Herculaneum (ca 320 v. Chr.) heeft hetzelfde erotische voorkomen als de kouroi (beelden van jonge blote jongens) waarmee Griekenland vol stond; slechts de alipes (vleugels aan zijn voeten) geven aan dat we te maken hebben met de zoon van Zeus en Maia. Hij wordt ook vaak afgebeeld met de caduceus (toverstaf), die later een caducifer (herautenstaf) werd. Soms heeft hij een geldbeurs bij zich, of een schildpad, of een zwaard, want de *dii majores* hadden elk meer dan één taakbereik of 'verantwoordelijkheid', dus ook meer dan één attribuut.

De marmeren Hermes van Olympia (ca. 340 v. Chr.) herkennen we aan zijn gelaat en aan zijn plaats in de mythen. Hier ontfermt hij zich over de kleine Dionysos. Behalve fysiognomie en attributen kan dus ook een uitbeelding van een bepaalde gebeurtenis uitkomst bieden. Hetzelfde geldt natuurlijk voor de vindplaats, voor kopieën met inscriptie, of voor een beschrijving van het gevonden beeld door tijdgenoten van de kunstenaar.

Een probleem Stel dat twee broers uit de Olympische familie sterk op elkaar lijken. Er wordt een beeld gevonden dat onmiskenbaar een van die twee goden voorstelt.

Attributen ontbreken. Het is een baardige, majestueuze god. De oppergod Zeus? Of zijn broer Poseidon, heerser over de wateren? In 1928 werd voor de Kaap van Artemision (een heiligdom op Euboia; tevens de naam van de kuststrook daar), zo'n beeld uit zee opgevist. Deze bronzen beeltenis heeft

niet enkel een ereplaats gekregen in het Nationaal Museum te Athene (als 'Poseidon'), hij staat ook in tal van schoolboeken en in allerlei (populair-)wetenschappelijke uitgaven. Het bijchrift luidt meestal: Poseidon. Soms: Zeus of Poseidon.

De wetenschappers zijn er nog niet uit. De houding van deze god in effigie (uit ca 460 v. Chr.) doet vermoeden dat hij dreigt met een drietand, of deze werpt, en de drietand is uiteraard het attribuut van Poseidon. Dat de god van de wateren dikwijls afgebeeld werd met een enigszins wilde, warrige hardos, helpt ons menigmaal om hem van zijn broer Zeus te onderscheiden. Zijn gelaatstreken zijn meestal ook wat scherper dan die van Zeus, maar die twee wetenswaardigheden geven ons hier onvoldoende zekerheid. *Greek and Roman Mythology* vermeldt dat er sprake is van lichte twijfel: 'Eerst vermoedde men dat het beeld Zeus voorstelde, maar tegenwoordig zijn de meesten van mening dat het Poseidon is, hoewel hij er stralender en rustiger uitziet dan meestal.'

Boeken van een hoger wetenschappelijk gehalte geven evenmin uitsluitsel.

Het met feiten en jaartallen volgepakte *De klassieke geschiedenis in jaartallen* van Siegfried Lauffer (met twintig professoren in de redactieraad) maakt gewag van een 'bronzen beeld van Zeus of Poseidon van Kaap Artemision'. John Boardman

heeft het in zijn *Greek Art behoedzaam over 'Zeus of een andere god'*. De conservatoren van het Louvre die het standaardwerk *La grammaire des*

formes et des styles: Antiquité geschreven hebben, weten het helaas ook niet. 'Zeus mit Blitz, oder Poseidon mit Dreizack', zeggen zij in de Duitse vertaling. Daar draait het natuurlijk om: bliksem-schicht of drietand? Bronnenonderzoek moet het antwoord geven, maar de historici staan blijkbaar met lege handen. Wal-

ter Burkert, schrijver van *Greek Religion*, gelooft 'stiekem' dat het Poseidon is: 'It is tempting to suppose that the grand bronze statue found in the sea off Cape Artemision is indeed Poseidon's agalma, set up as a further thank-offering after the war.'

De oorlog waarvan Burkert spreekt, is die tegen de Perzen. In 480 v. Chr. werd de Perzische vloot ter hoogte van Artemision in een storm zwaar gehavend; de storm werd gezien als een epifanie van Poseidon, waarna Poseidon Soter (redder/verlosser)

Boven: Apollo werd meestal voorzien van een boog, een lier of een slang.

Dit beeld is afkomstig van het westpediment van de tempel van Zeus te Olympia (468-460 v. Chr.)

Links: De marmeren Hermes van Olympia (circa 340) is te herkennen aan zijn gelaat en aan de afgebeelde gebeurtenis: Hier ontfermt hij zich over de kleine Dionysos.

Linksonder: De jeugdige Hermes van Herculaneum (rond 320 v. Chr.; N.M. Napels) heeft hetzelfde erotische voorkomen als de kouroi (beelden van jonge, naakte jongens) waarmee Griekenland vol stond; slechts de alipes (de vleugels aan zijn voeten) geven aan dat we te maken hebben met de zoon van Zeus en Maia.

in een nieuwe cultus door de Grieken geëerd werd. Bij Artemision vond in het jaar 480 v. Chr. de eerste, onbesliste zeeslag tussen de Grieken en de Perzen plaats, en vlakbij bevindt zich de versterking Poseidion. Het is dus vrij logisch dat Burkert aan Poseidon denkt.

Salamis en Plataeae Poseidon als redder in een oorlog met de Perzen... De Grieken wisten evenwel zeer goed dat – als het erop aankomt – slechts één god de

uiteindelijke zege kan brengen: Zeus. In zijn tempel te Olympia houdt hij Nike (Victoria) in zijn hand. De tragediedichter Aeschylus had de oorlog tegen de Perzen aan den lijve ondervonden: hij vocht in 490 v. Chr. bij Marathon en tien jaar later waarschijnlijk ook in de zeeslag bij Salamis. 'Wie Zeus eer brengt in zijn overwinningkreet,' schreef hij, 'onthult de wezenlijke orde.'

Volgens Herodotos hadden de Grieken, voorafgaand aan de strijd bij Thermopylai en Artemision, hun hoop gevestigd op de Winden en niet zozeer op Poseidon. De Delphiërs hadden, aldus Herodotos, een altaar voor de Winden opgericht in Thyia, terwijl de Atheners op grond van een orakel de windgod Boreas te hulp riepen. Toegegeven: na de storm werd ook Poseidon geëerd met plengoffers en met de titel Soter, maar van een bronzen beeld was nog geen sprake.

Nadat de Perzen bij Plataeae verpletterend verslagen waren, kon er in rust gedelibereerd worden over de wijgeschenken die de goden toekwamen. Herodotos zegt dat een tiende deel van de rijke krijgsbuit aan de god te Delphi geschonken werd, dat wil zeggen aan Apollo. Van de opbrengst daarvan werd, als wijgeschenk, een gou-

den driehoek geplaatst die op een bronzen zuil met een driekoppige slang kwam te staan. (De driehoek is verloren gegaan, de bronzen 'slangenzuil' met inscriptie is door keizer Constantijn naar Constantinopel versleept. Hier, in het huidige Istanbul, staat de zuil nog steeds.) Een tweede tiende zonderde men af voor de god in Olympia; dit werd het tien el hoge bronzen Zeusbeeld. Een derde tiende ging naar de god (Poseidon) op de Isthmos, en dit werd het zeven el hoge bronzen Poseidonbeeld.

Is een van die twee beelden ons beeld van Artemision? Een el is ca 46 centimeter. Herodotos heeft het dus over een Poseidonbeeld van 3,22 meter en een Zeusbeeld van 4,60 meter. Ons beeld is slechts 2,09 meter hoog. Het is onwaarschijnlijk dat het later, in een opleving van sentimenten met betrekking tot de grote oorlog, in Artemision is geplaatst als extra wijgeschenk voor Poseidon.

Het is Zeus Kijk naar het gelaat van de god. Is dit de god van de victorie, de god van de orde en de wetten? Gerechtigheid komt van Zeus, maar dat betekent niet dat Zeus rechtvaardig is, betoogt Burkert

Is deze zilveren tetradrachme (Messene, ca. 300 v. Chr.) de oplossing van het raadsel?

terecht in zijn Greek Religion: 'Alleen iemand die de ordonnanties en riten in een geschil met een gelijke respecteert, kan rechtvaardig worden genoemd. Zeus staat boven alle geschillen en twisten. Soms geeft hij het goede, soms het kwade; dikwijls weet niemand waarom; maar het onomstotelijke feit dat er een koersbepalende vader is die de macht in zijn handen houdt, maakt rechtvaardigheid tussen mensen mogelijk.'

De macht om te straffen, en de boven alles verheven willekeur, worden gesymboliseerd door de bliksemschicht die Zeus in de hand heeft. De woorden van Ovidius in *Tristia* zijn hier ook op hun plaats: 'Indien Jupiter (Zeus), zo dikwijls de mensen zondigen, zijn bliksem slingert, zal hij in korte tijd ontwapend zijn.'

Het beeld van Artemision is ontwapend; het attribueert van de god ontbreekt. Ik geloof stellig dat we hier te maken hebben met een beeld van Zeus, niet van Poseidon. Om dat geloof tastbaar te maken, gebruik ik een munt, wat passend is in het jaar van de euro. De bewuste zilveren tetradrachme (Messene, ca 300 v. Chr.) ligt te verstoffen in de collectie van het British Museum, maar hij staat gelukkig afgebeeld in het in 1903 verschenen *Illustrations of School Classics, arranged and described by G.F. Hill*. De munt laat zien dat Zeus behalve de verdwenen bliksemschicht in zijn rechterhand, ook nog een adelaar op zijn linkerarm had. De adelaar hoort bij Zeus, zoals de dolfijn een attribueert is van Poseidon.

Toen het beeld van Artemision in 1928 in zee gevonden werd, hadden waarschijnlijk nog maar weinig mensen weet van de tetradrachme in het British Museum. De verbinding tussen de twee artefacten werd in elk geval niet gelegd, of niet afdoende verkondigd, gezien de twijfel die nu nog steeds bestaat over wie het beeld voorstelt. Toch was en is het heel gebruikelijk om de numismatiek te hulp te roepen. Ook het door brand verwoeste goud-met-ivoeren Zeusbeeld van Pheidias uit de tempel te Olympia kennen we alleen van een paar munten uit Elis.

Het beeld op de munt is Zeus. De bliksemschicht, de adelaar en uiteraard de inscriptie laten daarover geen twijfel bestaan. Maar is die muntbeeltenis van Zeus een kopie van het beeld van Artemision? G.F. Hill, in 1903 Master of Arts van het British Museum, schrijft dat de muntbeeltenis wellicht een kopie is van een 'beroemd beeld'. Dat beeld zou zijn gegoten voor de bannelingen uit Messene die van de Atheners een nieuwe woonplaats in Naupaktos hadden gekregen. Het zou gemaakt zijn door Agelaides. Volgens Hill stond dat beeld bekend als de 'Zeus van Ithome'. Twee vragen dus: staat het Artemisionbeeld op de munt? En zou het Artemisionbeeld eigenlijk de Zeus van Ithome moeten heten?

Elke god het zijne Ithome is de berg in het midden van de streek Messenia waar opstandige Messeniërs zich langdurig tegen hun heersers, de Spartanen, teweestelden. In 456 v. Chr. was in Griekenland een machtsstrijd gaande tussen de Atheners en de Spartanen. De Atheners veroverden de stad Naupaktos; in datzelfde jaar beloofden de Spartanen de Messeniërs een vrije aftocht indien zij hun vesting op de Ithome zouden opgeven. Onmiddellijk sloten de Atheners de ontheemde Messeniërs als bondgenoten in de armen. Zij mochten zich vestigen in Naupaktos.

Als het beeld van Artemision werkelijk de Zeus van Ithome is, hoe is het dan 'verzeild geraakt' bij Artemision? Dat hoeft geen probleem te zijn. Pheidias' kolossale chryselefantiene beeld van Zeus uit Olympia is immers in Constantinopel terechtgekomen (waar het in een paleisbrand in 475 na Chr. verloren is gegaan). De bronzen slangenzuil uit Delphi heeft Constantinopel ook bereikt. Wellicht is de 'Zeus van Ithome' eveneens richting de Hellespont versleept. Misschien heeft een storm een vroegtijdig einde aan de reis gemaakt. Of heeft men de 'Zeus van Ithome' nimmer geschonken aan de Messeense bannelingen? Is het beeld gaan zwerven in

een tijd van talrijke oorlogen en wisselende bondgenootschappen? Dat zijn vragen die vooralsnog niet beantwoord kunnen worden.

Is de muntbeeltenis gemaakt met het beeld van Artemision voor ogen, en is derhalve het beeld van Artemision per definitie Zeus? Ja, want zo'n kenmerkende pose kan alleen maar toebehoren aan één god: aan Zeus of aan Poseidon, niet aan alletwee. Een zo herkenbare houding werd, evenals bepaalde gelaatstreken en attributen, een canon. Het is ondenkbaar dat Zeus, die qua gelaatstreken toch al op Poseidon leek, in dezelfde opvallende houding werd afgebeeld als zijn broer. Een gelovig iemand zou nimmer spotten met iets wat eigen is aan een god. We kennen geen Hera die net zo sensueel en verleidelijk staat als Aphrodite. We kennen geen Dionysos die net zo krijgshaftig zit als Ares. Er bestaat geen Apollo die net zo bevallig zit als de Hermes van Herculanum. Praxiteles zorgde met zijn Apollo Sauroktonos (350-330 v. Chr., nu in het Louvre) voor een klein schandaaltje; deze Apollo lijkt meer op een aanminnige puber, zoals de efebe van Marathon (ca. 340 v. Chr., Nationaal Museum, Athene), dan op de god van het goede en schone, de handhaver van wet en orde. Mooie jongens werden in brons of marmer vereeuwigd omwille van hun erotische schoonheid, atleten omwille van hun aansprekende overwinningen en goden omwille van het goddelijke. Een kouros, een atleet en een god: ze zijn alledrie naakt, maar onverwisselbaar. Zo was het ook met de goden onderling.

Heeft de muntmaker het beeld van Artemision met eigen ogen gezien? Waarschijnlijk niet. Hij heeft genoeg gehad aan een beschrijving of een schets. Of aan een kopie. Kleine verschillen, zoals een meer of minder gestrekte arm, waren onbelangrijk. Zo moeten wij genoeg nemen met dit muntje om de god in zijn andere gedaanten te kunnen zien. Een munt, wat instinct en intuïtie... Daar staat de Zeus van Artemision, misschien ooit bekend als de Zeus van Ithome. ●